

A francia $|E|$, $|GE|$, $|O|$ archifonémák és a klasszikus fonológia néhány elméleti kérdése

Előljáró megjegyzések

1. Az idősebbik Cato a maga *ceterum censeo*-ját a hagyomány szerint mondanivalója végéhez szokta volt fűzni. Mint ahogy sok más egyébben is — hátrányomra — különbözöm Catótól, én a magamét rögtön az elején mondom el, minden kapcsolat nélkül azzal, ami a következőkben kifejtésre kerül. 1968-ban a debreceni ún. nyelvészaktíván megjegyeztem, hogy a Lazicius-ügy nyelvtudományunk igen csúnya fejezetei közé tartozik¹. Hadd ismételjem meg, más szavakkal: bizonyos, 1919 utáni eseményeket nem számítva, LAZICIUS története a magyar nyelvtudományi közélet és tudománypolitika történetének legelszomorítóbb fejezete; s még két évvel Lazicius halála után, 1959-ben, egyik legfontosabb nyelvészeti folyóiratunk olvasgatásakor, az lehetett az ember benyomása, hogy e történet sajátos rútsága in *aeternum* rontani fogja közérzetünket. Helytelen volna tagadni: a helyzet azóta rengeteget javult, amit ennek a kötetnek a megjelenése is bizonyít. Óvatos optimizmussal talán azt is lehet remélni: nyelvtudományunkban nem lesznek többé kisebb-nagyobb Lazicius-ügyek — mert hiszen ez volna a múlt teljes jóvátételének egyetlen módja.

2. Egyik ismert cikkében² Lazicius Gyula némi melankoliával jegyzi meg: mivel TRUBETZKOJ már halott, nem lehet vele többé vitatkozni. Azután több lapon át vitázik vele. Itt-ott én is vitázni fogok az alábbiak során Lazicius nézeteivel, s ezt nem tekintem ebben az ünnepi kötetben sem kegyeletsértésnek: azt mutatja csupán, hogy művét elevennek és fontosnak tekintem, s tévedéseit jövővel terhesebbnek, mint sokak kötetnyi igazságát.

3. Cikkem címében a „klasszikus fonológia” kifejezés a „generatív fonológia” kifejezéssel való szembeállításban értelmezhető. A cikk tehát annak a problémakörnek egy részére vonatkozik, amelyet különböző terminológiai és módszerbeli megközelítéssel a prágai iskola nyelvészei és BLOOMFIELD, valamint követői alakítottak ki a fonémák meghatározásával, osztályozásával, rendszerével, szinkron funkcionálásával és történeti változásaival kapcsolatban. Ismeretes, hogy a fonológiának ezt a korpuszát a generatív nyelvtanban rendkívül tudományos színezetű álgörög szóval „taxonomikus” (*t a x o n o m i c*) fonológiának nevezik, miután egyébként kifejtették róla, hogy tárgya, a fonéma, feltehetőleg nem is létezik, a „fonematikus szint” a generatív modellen belül pedig felesleges, sőt zavaró.³ A magam részéről nem kívánok az ezzel kapcsola-

¹ Általános nyelvészetünk helyzete — Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. Budapest 1968 (kézirat gyanánt sokszorosítva). 67. l.

² LAZICIUS GYULA, Phonétique et phonologie. *Lingua* 1 (1948): 293.

³ L. már M. HALLE, The sound pattern of Russian. The Hague 1959, majd N. CHOMSKY, Current issues in linguistic theory. The Hague 1964, s utána sokan mások, legelősebben P. M. POSTAL, Aspects of phonological theory. New York 1968.

tos, máris terjedelmes vitába bekapcsolódnai, annál kevésbé, mivel néhány éve a generatív fonológia egyik jeles képviselője a fonémát újból rehabilitálta, legalábbis a Pokolból a Purgatóriumba emelte vissza.⁴ Elég itt annyit megjegyezni, hogy én a magam részéről a generatív fonológia létjogosultságát nem tagadom, a generatív fonológiát nem is ignorálom, csupán zárójelbe teszem. Azt, hogy a generatív nyelvtan szorosan vett apparátusán belül fonematikus szintnek van-e helye, vagy nincs, eldöntik majd azok, akik generatív keretben dolgoznak. Az viszont, hogy az absztrakció egy magasabb síkján, a beszédhangok disztinktív (s esetleg egyéb) funkcióinak foglalataként (s a generatív modellben is létező lexikon elemei közti viszonyok egyik lényeges rendező elveként) a fonémák rendszere létezik és ezért vizsgálendő, aligha vonható komolyan kétségbe.⁵

4. Nem használom a következőkben a közismert JAKOBSON – HALLE-féle megkülönböztető jegyeket (*distinctive features*) s a reájuk épülő fonéma-osztályozást. Teljes mértékben elismerem ugyan a „distinctive features” szerinti elemzés jelentőségét, azonban úgy látom, hogy a következőkben vizsgálendő probléma egyszerűbben, rövidebben és áttekinthetőbben – s remélem, ugyanakkor kellő világossággal – tárgyalható a megszokott fonetikai és fonológiai átírás közismert jelei és a legalapvetőbb artikulációs kategóriák segítségével.

A tényanyag

5. Az iskolázott párizsi ejtésnek megfelelő „standard” francia a fonológiai és fonetikai kézikönyvek gyakorlatilag egybehangzó kánonja szerint 12 orális magánhangzó-fonémával rendelkezik.⁶ Ha eltekintünk az ún. *e* „instable”-tól, azaz a /ə/-tól, amelynek besorolása vitatott, de a mi témánk szempontjából nem lényeges, ezek a fonémák az alábbi háromszög-táblázatban ábrázolhatók, amely sematikusán, a pontos leképezés igénye nélkül jelzi a nyelvemelkedés irányát és fokát.⁷

Palatálisok	Velárisok
<i>i</i>	<i>y</i>
<i>e</i>	<i>ø</i>
<i>ɛ</i>	<i>œ</i>
<i>a</i>	<i>ɔ</i>
	<i>o</i>
	<i>u</i>

⁴ S. A. SCHANE, *The Phonem revisited*. *Language* 47/3 (1971): 503–521.

⁵ Nagyjából hasonlóan S. K. SAUMJAN, *Phonology and generative grammars: 1. Phonologie der Gegenwart. Vorträge und Diskussionen anlässlich der internationalen Phonologischen Tagung in Wien. Graz—Wien—Köln 1967*. 216.

⁶ A „klasszikus” összefoglalások hosszú sorából két újabbat idézek, amelyekben a megelőző bibliográfia is megtalálható: H. W. KLEIN, *Phonetik und Phonologie des heutigen Französisch*. München 1963, és W. ROTHE, *Phonologie des Französischen*. Berlin 1972. A magyar olvasó számára könnyebben hozzáférhető J. HERMAN, *Précis de phonétique française*. Budapest é.n. (1966). Az alábbiakban (a 6–8. pontokban) az egyes fonémák használati lehetőségeiről, funkcionális terheléséről stb. előadott anyag – más felosztásban és más kommentárral ugyan – az említett három könyvben megtalálható, illetve a bennük idézett bibliográfia segítségével ellenőrizhető.

⁷ A dolgozatban az Association Phonétique Internationale szerinti fonetikai jelölést használom, mint ez ma már a franciára vonatkozó lefró fonetikai munkákban szokásos.

6. Nagyszámú és banális minimális pár mutatja, hogy az orális magánhangzók rendszerén belül vitathatatlan fonológiai oppozíciók léteznek az alábbi viszonylatokban:

(i) A labializáció megléte, ill. hiánya oppozícióba állít a nyelvemelkedés fokát és irányát tekintve egyébként azonos magánhangzókat:

$|\varepsilon| \sim |\alpha|$, pl. *perd* ~ *peur*
 $|e| \sim |o|$, pl. *nez* ~ *noeud*
 $|i| \sim |y|$, pl. *dit* ~ *dú*

(ii) A nyelvemelkedés veláris, ill. palatális irányának különbsége oppozícióba állít a labializáció meglétét és a nyelvemelkedés fokát tekintve egyébként azonos magánhangzókat:

$|\alpha| \sim |\sigma|$, pl. *coeur* ~ *corps*
 $|\phi| \sim |o|$, pl. *veut* ~ *vaut*
 $|y| \sim |u|$, pl. *sur* ~ *sourd*⁸

(iii) A nyelvemelkedés fokában megmutatkozó különbség oppozícióba állít a nyelvemelkedés irányát és a labializáció meglétét, ill. hiányát tekintve egyébként azonos magánhangzókat. Ebben a kategóriában vitathatatlan, és a banalitásig gyakori és nyilvánvaló oppozíciókat viszont csak akkor kapunk, ha a középnyelvállású magánhangzó-fonémák közötti nyíltsági-zártsgági különbségtől eltekintünk; az alábbi példákban éppen ezért jelölésükre a megfelelő archifonéma-jeleket használjuk.

$|a| \sim |E|$ *parlera* ~ *parlerai*, *parlerais*; *part* ~ *perd*
 $|E| \sim |i|$ *bouillait* ~ *bouilli*, *prêt* ~ *pris*
 $|a| \sim |O|$ *basse* ~ *bosse*, *mât* ~ *mot*
 $|O| \sim |u|$ *tôt* ~ *tout*, *tort* ~ *tour*
 $|E| \sim |y|$ *meurt* ~ *múr*

Az (i) – (iii) pontokban felsorolt és illusztrált oppozíciók közös sajátossága, hogy állandó jellegűek, tehát minden pozícióban (a hangszínmegkülönböztetések szempontjából „liberális” hangsúlytalan pozícióban is) megmaradnak és megtartják disztinktív szerepüket; más szavakkal, a klasszikus prágai terminológia értelmében vett neutralizációjuk nem lehetséges; az oppozíciók elemeinek disztribúciója egymáshoz képest nem mutat semmiféle komplementáris jelleget, ami azt jelenti, hogy az oppozíciók elvben mindenütt érvényesülhetnek, ahol magánhangzó használata egyáltalán lehetséges.

7. Az $|E|$, $|E|$ és $|O|$ archifonémák alá tartozó oppozíció-párookra az jellemző (ellentétben a 6. pontban felsoroltakkal), hogy érvényesülési lehetősé-

⁸ Rendszertani szempontból idetartoznék a palatális a - veláris a $|a| \sim |\alpha|$ oppozíció (pl. *bat* ~ *bât*). Ez az akusztikai és artikulációs szempontból egyaránt ingatag oppozíció minden valószínűség szerint visszavonhatatlanul eltűnőben van; funkcionális terhelése egyébként jelentéktelen. Az 1940-es évek elején A. MARTINET szerint a franciák nagy többsége megkülönböztette a két fonémát, kivéve Délfranciaországban (I. A. MARTINET, *La prononciation du français contemporain*. Paris 1945. L. pl. 76–77.). Újabb felmérések alapul véve ugyanó állapítja meg húsz évvel később (Pour un dictionnaire de la prononciation française. In Honour of Daniel Jones. London 1964. 353), hogy az iskolázott párizsiaknak csak kb. egy harmadrésznél létezik az oppozíció. Az oppozíció felszámolódása egyébként a palatális $|a|$ általánosulásának az irányában folyik, egyes kivételekről l. alább, 17. jegyzet.

geik páronként eltérő mértékben és módon, de általában erősen korlátozottak. Ezek az oppozíciók könnyen és gyakran neutralizálódnak; tegyük hozzá, hogy a hangsorban az oppozíciók neutralizálódásának gyakorisága nyilvánvalóan meghaladja az oppozíció disztinktív funkciójú érvényesülésének a gyakoriságát. A kérdés lényegét nem érintő egyszerűsítéssel a szóbanforgó oppozíciók hatályon kívül helyeződésének két tipikus esetét különböztethetjük meg:

A) A hangsúlyos szótagban az egymással oppozícióban álló elemek előfordulási lehetőségei nagyrészt komplementárisak, egymást kiegészítők, ami számos esetben kizárja a két elem közötti szabad választást és így a funkcionális, disztinktív értékű felhasználást:

(i) Az /ɛ/ fonéma zárt és nyílt szótagban egyaránt állhat, az /e/ fonéma csak nyílt szótagban; mivel a franciában a szó utolsó (/ə/t nem tartalmazó) szótagját tekintik hangsúlyosnak, ez azt jelenti, hogy /e/ csak abszolút szóvégeben állhat, /ɛ/ viszont szóvégeben is, szóvégi mássalhangzó előtt is. Más szavakkal: az oppozíció csak abszolút szóvégeben érvényesül (pl. *fée* ~ *fait* [fɛ] ~ [fe]), egyébként a két változat valamelyike a környezettől eleve meghatározva, tehát önálló megkülönböztető funkció nélkül jelenik meg.

(ii) A /ɔ/ ~ /o/ és /œ/ ~ /ø/ oppozíciók elemeinek előfordulási lehetőségei első látásra szoros párhuzamosságot teremtenek a két oppozíció között. A nyílt változatok, tehát /ɔ/ és /œ/, csakis zárt szótagban, azaz szóvégi mássalhangzó előtt állhatnak, a zárt változatok, /o/ és /ø/, főképp abszolút szóvégeben állnak ugyan, de — hosszú időtartammal párosulva — előfordulhatnak szóvégi mássalhangzó előtt is; az oppozíció tehát — eltérően az /E/-típusú hang oppozíciójától — abszolút szóvégeben neutralizálódik, s szóvégi mássalhangzó előtt jelenhetik meg disztinktív funkcióban: *soite* ~ *saute* [sɔt] ~ [so:t], *jeune* ~ *jeâne* [ʒœn] ~ [ʒø:n].

B) Míg az A. alpontban felsorolt eseteknél a szóbanforgó oppozíciók „neutralizálódása” abban áll, hogy a párnak bizonyos esetekben csak az egyik — de fonetikai szempontból továbbra is egyértelműen karakterizált — eleme jelenhetik meg, létezik a három idézett oppozíció esetében olyan neutralizáció is, amely a két oppozícióban álló elem közötti fonetikai különbség elmosódásával egyenértékű: nagy általánosságban ez a helyzet az ún. hangsúlytalan szótagban,⁹ ahol a nyílt változat kevésbé nyílt, a zárt kevésbé zárt, mint hangsúlyos szótagban, s így a különbségek már az ejtésben relativizálódnak, bár a hagyományos kézikönyvek — sok bizonytalansággal — még jegyzik őket.

8. Az eddigiekből kitűnik, hogy az orális magánhangzó-fonémák körében két oppozíció-típust ismer a jelenlegi francia rendszer: olyan oppozíciókat, amelyek semmiféle helyzetben sem neutralizálódhatnak: ezeket korlátozás nélküli oppozícióknak nevezhetnők; másrészt olyan oppozíciókat, amelyek csak bizonyos meghatározott esetekben érvényesülnek: ezeket korlátozott körű oppozícióknak hívhatjuk.

⁹ Amikor a franciára vonatkozóan hangsúlyos és hangsúlytalan szótagról beszélünk, állandóan figyelemben kell tartani két, magyar vagy német anyanyelvűek számára igen szokatlan körülményt: a) a nyomatéki hangsúly a franciában rendkívül gyenge, számos esetben nem is mérhető semmiféle tényleges nyomatéki csúcs; b) bár a hangsúlyos szótag más eszközökkel „kitüntetett” szótag marad (l. erről alább, 11. B), a szó, ill. a közös hangsúlyt viselő szócsoport tényleges nyomatéki csúcsa részben kiemelő hangsúlyként, részben kimutatható stílárius szándék nélkül rendkívül gyakran „elvonul” az ún. hangsúlyos — tehát utolsó — szótagról. L. erről FÓNAGY IVÁN a maga idejében úttörő fejtegetéseit: ECKHARDT SÁNDOR, Francia leíró nyelvtan. Budapest 1952. 66—71.

A korlátozott körű oppozíciók közelebbi vizsgálata következtetéseink szempontjából fontos jellegzetességeket tár fel.

(i) Az abszolút szóvégen érvényesülő (ɛ) ~ (e) oppozíció funkcionális terhelése látszólag igen jelentős: a hagyományos norma szerint ez az oppozíció különbözteti meg minden igénél a jövőidő egyes szám első személyét a feltételes mód jelen idejének egyes szám első személyétől: *je dirai* ~ *je dirais* /ʒdiRe/ ~ /ʒdiRe/; több igealak megkülönböztetésénél játszik jelentős szerepet ez az oppozíció az ún. -er típusú igék esetében (*je parlai, parler, parlé* — valamennyi szóvégi /e/-vel, míg *je parlais* szóvégi /ɛ/-vel). Emellett van egy tucatnyi szópár, amelynek elemeit ez az oppozíció különbözteti meg; ez ismertebbek közül említsük példaként a *fée* ~ *fait, thé* ~ *taie, tait, pré* ~ *prêt, épée* ~ *épais* párokat. Valójában az a helyzet, hogy az abszolút szóvégen is mód van ennek az oppozíciónak teljes neutralizálására oly módon, hogy — látszólag szeszélyes szabályszerűségeknek megfelelően — az addig megkülönböztetett alakok hol az egyik, hol a másik fonéma általánosulásával homonimakká válnak. A jövőidő -rai és a feltételes mód -rais végződése közötti különbség sokak ejtésében eltűnt, mégpedig úgy, hogy mindkét esetben /ɛ/-t ejtenek, tehát a nyílt fonéma-változat általánosul. Ez annál figyelemreméltóbb, mert egyébként inkább a zárt /e/ terjed: a norma szerint /ɛ/-re végződő szavak ejthetők /e/-vel, de a fordított eltulodás nem lehetséges, pontosabban néhány szóra korlátozódik:¹⁰ *parlais* ejthető /parle/-ként, persze a gondos normának megfelelően /parle/-ként is, *parlé* azonban csak zárt magánhangzóra végződhetik. Éppígy a *tais* igealak (pl. *je me tais*) ejthető /te/-nek is, meg /te/-nek is, de a *thé* főnév csak /te/-nek.

Sajátos helyzet áll így elő. Téves volna azt állítani, hogy az /ɛ/ ~ /e/ oppozíció eltűnt vagy akár világosan kirajzolódó tendencia mutatna az eltűnésére — nem csupán azért, mert a francia anyanyelvűek nem jelentéktelen részénél az oppozíció még él,¹¹ nem is csak azért, mert a két fonéma abszolút szóvégen akusztikai szempontból teljesen megőrzi különállását akkor is, amikor funkcionálisan neutralizálódik, hanem azért is, mert — megfigyelésünk szerint — olyan iskolázott francia anyanyelvű beszélők, akiknek folyamatos, mindennapi beszédében az oppozíciónak már nincs funkcionális terhelése (tehát akik például *parlerai*-t és *parlerais*-t egyaránt /parləre/-nek ejtik), időnként „előveszik” az oppozíciót, egyébként homonim morfémák szembeállítására, hangsúlyozott megkülönböztetése céljából. Valószínű egyébként, hogy azok között, akik az oppozíciót a hagyományos normáknak megfelelően mindennapi beszédükben is rendszeresen megőrzik, sokan vannak, akik erre nyelvtani tudatosságból, vagy éppen purista szándékból ránevelődtek vagy ránevelték magukat.

¹⁰ G. Apollinaire, akinek rímei fonetikai szempontból igen gondosan alkalmazkodnak a hagyományos normákhoz, kötetlenebb hangú verses leveleiben többször is megenged magának /e/ ~ /ɛ/-rímekeket (az ejtésben ugyanis mindkét szó /ɛ/-re végződött), pl.

*La tour Magne tournait sur sa colline laurée
Et dansait lentement lentement s'ombraït*

(Poésies Posthumes — Mon Lou la nuit descend...)

Vas István fordításában:

*Forgott a Nagytorony dombján babér között
S lassan táncolt amíg homályba öltözött.*

Néhány szó van csupán, amelyet tradicionálisan /e/-vel ejtenek, mint *quai, gai*, s amelyekben — részben a helyesírás hatása alatt, részben talán „hiperkorrekt” tendenciáknak megfelelően — előfordul az (ɛ)-vel való ejtés is.

¹¹ L. MARTINET, *La prononciation du français contemporain*. Paris 1945. 116—129.

Említeni kell azonban a tárgyalt jelenségek egy másik tanulságát is: nyilvánvaló, hogy az oppozíció neutralizálása és disztinktív funkciójának teljes eltűnése a nyelvi kommunikációban nem okozna jelentős vagy akár érezhető zavart: a jövő idő és a feltételes mód között a homonímia végeredményben csak az egyes szám első személyére korlátozódik, s legtöbb esetben a szövegössze-függés segítségével a kétféle igei jelentés világosan megkülönböztethető; a *parlai* „passé simple” a beszélt nyelvből eltűnt, ezért a *parlais*-val való homonímiája nem is jön számításba; az elszigetelt minimális párok homonímmá válása pedig az elemek közötti szófaji, szemantikai különbségek következtében nem jár zavaró következményekkel.¹²

(ii) Egészen más a helyzet a /ɔ/ ~ /o/ oppozíció esetében. Mivel disztinktív funkciója csak néhány elszigetelt szópárban van,¹³ az oppozíció funkcionális terhelése a /e/ ~ /e/ oppozíció terheléséhez képest elhanyagolható. Az oppozíció ennek ellenére teljesen stabil a párizsi franciában: a *fait* és a *fée* szavakat lehet azonos módon ejteni (tehát /fe/-nek), de a *sol* és a *saule* szavakat soha.¹⁴ Az (ɔ) és az (o) megkülönböztetése egyébként kötelező és teljesen egyértelmű azokban az esetekben is, amelyekben a különbség komplementáris disztribúciónak felel meg és így semmiféle disztinktív szerepe nem lehet: a *sotte* /sot/ és *sot* /so/ alakpárt egymástól kielégítően megkülönböztetné a szóvégi /t/ jelenléte, illetve elmaradása, ennek ellenére világosan különböző marad a két magánhangzó hangszíne is, s aki a különbséget nem érvényesíti, nem „standard” franciát beszél (s feltehetően nem is francia). Az oppozíció funkcionális terhelése tehát tényleges, de csekély s felszámolódása tulajdonképpen nem járna kommunikációs zavarral; az oppozíció ennek ellenére szilárd, s a két fonéma közötti különbség érvényesítése az ejtésben a standard franciát beszélők közösségéhez való tartozás egyik jele.

(iii) A /œ/ ~ /ø/ oppozíciónak funkcionális terhelése van, de a kommunikáció szempontjából teljesen elhanyagolható: a *jeune* ~ *jeûne* szópárt szokás említeni (mi is ezt tettük, l. fent); bizonyos lebegés észlelhető még szóvégi /l/ hang előtt: a *meule* ejtése hol /mœl/, hol /mø:l/; állítólag a *veule* 'akarategyenge, puhány' melléknevet lehet /vø:l/-nek ejteni, ami oppozícióba állítaná a *veulent* igealakkkal, amelyben /œ/-t ejtünk. Én ezt az ejtést soha nem hallottam, a *veule* különben is ritka, irodalmi. Ezekről az esetektől eltekintve a két fonéma eloszlása szigorúan komplementáris.¹⁵ A két hangszín közötti különbség ennek ellenére teljesen szilárd, akusztikailag félreismerhetetlen a párizsi norma szerinti ejtésben. A *boeuf* /bœf/ és *boeufs* /bø/ alakpárok közötti különbséget a szó-

¹² Különböen is fontos megemlíteni, hogy a francia — ha a lexikon elemeit elszigetelten, felsorolásszerűen vizsgáljuk — homonimsorokban rendkívül gazdag nyelv; alig van egyszótagú szó, amelynek ne lenne — rendszerint több — homonímája; véletlenszerű példaként idézem, hogy a /so/ hangsor megfelel a következő szavaknak: *sot*, *saut*, *seau*, *seau*, a /le/ hangsor a következőknek: *lait*, *laid*, *lais*, *legs*, és így tovább. A sokszáz homonim elem a mondatok szerkezetében, mondattani és jelentéstani körülmények egész sorából kifolyólag, nem okoz kommunikációs zavart. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy két-három tucat homonim párral többet a francia lexikon minden nehézség nélkül kibírna.

¹³ Néhány jellemző példa: *hotte* ~ *hôte*, *ôte*; *pomme* ~ *parume*; *sol* ~ *saule*; *sotte* ~ *saute*, mindegyikben /ɔ/ ~ /o:/ oppozíció.

¹⁴ MARTINET a 11. jegyzetben idézett munkában (l. 91.1) rámutat, hogy a (nem délfraanciaországi) franciák 96%-a különbözteti meg tudatosan is a *sotte* és a *saute* szavak hangalakját.

¹⁵ A meglehetősen bonyolult részleteket l. az 5. jegyzetben idézett kézikönyvek vonatkozó fejezeteiben.

végi /f/ jelenléte, illetve elmaradása önmagában is biztosítaná, a magánhangzók közötti hangszínkülönbség ennek ellenére stabil, s éppúgy a standard franciát beszélők közösségéhez való tartozás jele, mint az /ɔ/ ~ /o/ oppozíció.

Következtetések

9. Terméketlen terminológiai okoskodás volna annak a taglalása, hogy /ɛ/, /e/, /œ/, /ø/, /ɔ/, /o/ fonémák-e vagy sem. A klasszikus fonológia bármelyik fonéma-definícióját vesszük is alapul, vitathatatlanul azok: még a legkisebb funkcionális terhelésű /œ/ ~ /ø/ oppozíció esetében is találunk legalább két minimális párt, amelyben ez az oppozíció disztinktív szerepet játszik. Az a körülmény, hogy ezekben az esetekben — éppúgy, mint az /O/ archifonéma minimális párjainak esetében — a hangszín-különbséget időtartam-különbség is kíséri, ezt a helyzetet alapvetően nem módosítja, legfeljebb bonyolultabbá teszi a fonológiai rendszer leírását.

Arra viszont felhívja az előadott tényanyag a figyelmünket, hogy a fonémák funkciói a nyelvi kommunikáció folyamatában nem azonos módon érvényesülnek. Két oppozíció-típust figyelhettünk meg:

(i) Alapvető, neutralizálásnak sohasem kitett disztinktív funkciójú oppozíciókat; ezeknek az oppozícióknak kiküszöbölődése összekuszálná a lexikont, s lehetetlenné tenné értelmes mondatok produkálását.

(ii) Olyan oppozíciókat, amelyeknél a disztinktív funkció csak járulékos, vagy azért, mert figyelmen kívül hagyható és egyéni szokásnak vagy éppen alkalmi megkülönböztető szándéknak megfelelően „vehető elő” (ez az /ɛ/ ~ /e/ oppozíció esete), vagy azért, mert olyan esetekben érvényesül csupán, amelyeknél a közlés hatásfokában és a lexikon szerkezetében az oppozíció elmaradása semmiféle érezhető zavart nem idézne elő.

10. Felvetődik természetesen a kérdés: a (ii) típusú, korlátozott körű oppozícióknak mi az elsődleges funkciója, miután disztinktív funkciójuk járulékosnak látszik, a rendszer működése szempontjából lényegtelen. A stilisztikai, emfatikus funkció hipotézise itt kizárható: a hangszínkülönbségek a legérzelemmentesebb, legmindennapi nyelv közlésekben is világosan érvényesülnek. Bármennyire jogos és előremutató is volt Lazicziusnak az a törekvése, hogy a fonéma és a variáns merev, klasszikus dichotómiájából kitörjön, az emfatikum fogalmának kialakítása ebben a törekvésben csak részleges eredménynek tekinthető.

Nehéz volna MALMBERGET is követni, aki szerint¹⁶ a (ii) típusú oppozíciók felszámolás alatt álló maradványok, amelyeket az egyszerűsége törekvő népi beszélt nyelv éppen mostanában kiküszöböl. Ha el is tekintünk az azonnal felöltő elméleti aggálytól (attól, hogy minden alapot nélkülöz az a feltevés, amely szerint az ún. „egyszerű emberek” nyelve egyúttal egyszerű szerkezetű

¹⁶ B. MALMBERG idevágó nézeteinek legteljesebb összefoglalása, ahol előző munkáira is hivatkozik: *La structure phonétique de quelques langues romanes: Phonétique générale et romane*, The Hague—Paris 1971. 301—342; a cikk eredeti megjelenése *Orbis* 11 (1962). Hosszan lehetne azokat a munkákat idézni, amelyek — a cikkünkben előadott tények figyelembe vételével — a középnyelvállású magánhangzók egyikét vagy másikat „megfosztják” a fonéma-státusztól; példaként utalok G. L. TRAGER cikkére (*The verb morphology of spoken French*, *Language* 20 (1944): 131—141) aki szerint nincs két/œ/ típusú fonéma, viszont van két/O/ típusú; megint másképp TOGEBY (*Structure immanente de la langue française*, 2. kiadás, Paris 1965, különösen 44. l.). A fentiekben előadottak megmagyarázzák, miért nem veszem ezeket a gondolatmeneteket tekintetbe.

nyelv is), a tények önmagukban is ellentmondanak ennek a hipotézisnek: az /**Œ**/, /**O**/ archifonémákon belüli oppozíciók a társadalom minden szintjén szilárdak, az /**E**/ archifonémán belüli oppozíció időnkénti neutralizálódása pedig a társadalom minden szintjén bekövetkezik.¹⁷

II. A fentiek után már csak két — egymást kizáró — következtetés maradhat hátra:

A) A fonémarendszerben — és ennek következtében a nyelvtani rendszeren belül, amely a fonémarendszert így vagy úgy magában foglalja — lehetnek olyan elemek és nekik megfelelő alkalmazási szabályok, amelyek a mondatok azonosítása és „dekódolása” szempontjából funkciótlanak. Az ilyesfajta következtetés nyelvtudományi iskolázottságunk következtében riasztónak, abszurdnak látszik, holott logikai szempontból nem az, s még nyelvészeti szempontból is megemlíthető, hogy az ilyen „felesleges” elemek közlésen kívüli, de a közlésre vonatkozó funkcióval rendelkezhetnek, amennyiben jelezhetik azt, hogy a beszélő az adott nyelvi változatot — adott esetben a „standard” franciát — anyanyelvi szinten használók csoportjához tartozik. Mégsem hisszük, hogy a tőlünk vizsgált esetekben ez kielégítő magyarázat volna; a tárgyalt oppozíciók viszonylag bonyolult, információ-elméleti zsargonban szólva túlságosan „költéses” rendszert alkotnak ahhoz, hogy a nyelvi kommunikációs aktuson belül könnyedén funkciótlannak lehessen őket tekinteni.

B) A második lehetséges következtetés: a fonémarendszer elemeinek a disztinktív (s ezáltal szóazonosító) funkción kívül egyéb nyelvi funkciójuk is lehet, s előfordulhat — mint a mi esetünkben —, hogy a disztinktív funkció a rendszer működése szempontjából járulékos, jelentősége csupán annyi, hogy a fonéma önállóságát a beszélő szubjektív nyelvi tudatában biztosítja és bizonyítja.

Ha ezt a második következtetést próbáljuk a tőlünk vizsgált esetekben hasznosítani, a következő hipotézist állíthatjuk fel a tárgyalt oppozíciók tekintetében:

Több ízben megjegyeztük, hogy a /**ɛ**/ ~ /**e**/, /**œ**/ ~ /**ø**/, /**ɔ**/ ~ /**o**/ oppozíciók, illetve a nekik megfelelő konstans és világos hangszínkülönbségek a francia szó hangsúlyos szótagjában érvényesülnek, a hangsúlytalan szótagban viszont egy egyszerűbb, lényegileg három nyíltsági fokú magánhangzórendszer található. Más oldalról tudjuk viszont, hogy a francia szóhangsúly nyomatéki komponense rendkívül gyenge, s számtalan esetben gyengébb, mint a különböző stílári okokból — vagy egyéb, még pontosan fel nem derített mechanizmusok következtében — más szótagra eső nyomatékok.¹⁸ Éppen ezért a szótag hangsúlyos — kényelmes matematikai műszóval „kitüntetett” — jellegének és a fonológiai oppozíciók előfordulásának kapcsolata teljes joggal prezentálható megfordítva is: „hangsúlyos”, kitüntetett a szónak — illetve a több elemből álló „mot phonétique”-nek¹⁹ — az a szótagja, amelyben a /**E**/, /**Œ**/, /**O**/

¹⁷ L. MARTINET, a 14. jegyzetben idézett helyen. Tegyük hozzá, hogy a szerintünk is eltűnőben levő /**a**/ ~ /**ɑ**/ oppozíciót éppen az iskolázatlan párizsi ejtés igyekszik „megmenteni”, amelyben bizonyos körülmények között a palatális **a**-t majdnem /**e**/-ig zárják, az /**a**/-t pedig majdnem /**ɔ**/-ig zárják és velarizálják (l. erről H.-W. KLEIN, 5. jegyzetben idézett munka, 18. l.).

¹⁸ Tegyük hozzá az eddigiekhez, hogy a melodikus csúcs is gyakran másutt van, mint a hagyományos hangsúly, l. erről az 5. és 9. jegyzetekben idézett irodalmat.

¹⁹ Ismeretes, hogy a főnév a hozzá tartozó ún. segédzavakkal (*un bel homme*), ill. az igealak a hangsúlytalan névmásokkal, tagadószavakkal stb. (*je ne le sais pas*) a franciában fonetikai szempontból egy szót alkot, belső szóhatár nélkül és hagyományosan e g y hangsúlyal.

archifonémákon belüli oppozíciók rendszeresen — néha időtartamkülönbségekkel kiegészülve — érvényesülnek, s amelyben ebből kifolyólag minden vokális-sor négy nyíltsági fokú fonéma-skálával rendelkezik, mindegyik fonéma egy rövid és egy hosszú variánssal. Mivel az ún. hangstúyos szótag a szót, illetve „mot phonétique”-et alkotó szintagma utolsó szótaga, a meggyengült, igen gyakran teljesen eltűnt nyomatéki csúcs helyett a teljes vokális fonéma-rendszer vette át a dekódolás szempontjából lényeges szintagma-demarkatív funkciót; a kommunikáció során közvetlenül jelentkező felszíni struktúrában így a négyfokozatú vokális-rendszer a háromfokozatú vokális rendszerrel áll szemben s a hanglánc értelmes organizálása szempontjából lényeges szerepet tölt be.

Ebben a hipotézisben az is érthető, hogy disztinktív funkciójuk minden gyengesége ellenére miért változatlanul szilárdak a $/E/$, $/\mathcal{E}/$, $/O/$ archifonémákhoz tartozó oppozíciók: ha egyszer a négyfokozatúságnak a háromfokozatúsággal szemben sajátos funkciója van a hangsor értelmes organizálása terén, a négyfokozatúság megvalósításának és szilárd fenntartásának artikulációs szempontból legegyszerűbb — és talán az egyetlen tartósan lehetséges — módja az, hogy a nagy artikulációs túréssal ejthető középnyelvállású magánhangzók helyén két világosan megkülönböztetett — egy „viszonylag nyílt” és egy „viszonylag zárt” — fonéma álljon.

12. A fentiek implikálnak a francián túlmutató következtetéseket is. A világosság kedvéért mégis szükséges két összefoglaló megjegyzés:

A) A klasszikus fonológia szempontjából azt kell megállapítanunk, hogy — ha hipotézisünk helyes — a fonémák disztinktív funkciójának a fonémarendszer egyes pontjain csupán annyi jelentősége van, hogy a fonémák „ontológiai státuszát” biztosítja és bizonyítja a szubjektív nyelvi tudatban; ugyanezeknek a disztinktív szempontból lényegtelen oppozícióknak azonban lehet más, a hangsor közléssé organizálásában igen lényeges szerepe, amennyiben pusztán létük fenntartja a rendszer komplexitásának a hangsor tagolásához szükséges szintjét.

B) Nem lehetetlen, hogy az elmondottaknak van generatív keretben is jelentőségük; ha ugyanis a felszíni struktúra fonetikai megjelenésekor a szintagma különböző pontjain más és más szabályrendszerek érvényesülnek — például a szintagma leginformatívabb, egyben demarkatív pontján bonyolultabb, többlépcsős rendszer, mint egyebütt — ezzel a mondatok generálásának analízise során kétségtelenül számot kell vetni.

HERMAN JÓZSEF

Les archiphonèmes français $/E/$, $/\mathcal{E}/$, $/O/$ et quelques problèmes théoriques de la phonologie classique

par JÓZSEF HERMAN

Après avoir rendu hommage à la mémoire de Gy. Laziczius, l'auteur examine les problèmes que soulèvent les oppositions phonologiques $/e/ \sim /e/$, $/\mathcal{e}/ \sim /e/$, $/o/ \sim /o/$, c'est-à-dire les oppositions des voyelles orales françaises d'aperture moyenne. Il rappelle, à l'aide d'un certain nombre d'exemples, que le rendement des oppositions $/\mathcal{e}/ \sim /e/$, $/o/ \sim /o/$ est pratiquement négligeable, et la disparition de ces oppositions ne causerait aucune perturbation dans la communication. Bien que le rendement de l'opposition $/e/ \sim /e/$ soit nettement plus important, la liquidation de cette opposition chez un nombre considérable de locuteurs français montre amplement qu'ici encore, l'opposition n'est

pas essentielle du point de vue de la distinction des morphèmes. Il apparaît donc que le système des voyelles orales françaises comprend d'une part des oppositions fondamentales, non neutralisables, essentielles à la suite de leur fonction distinctive pour la constitution des messages, et d'autre part des oppositions à portée limitée, facilement neutralisables, et qui paraissent être «superflues» du point de vue de la distinction des éléments du message.

La question se pose de savoir si les oppositions en question sont en effet «superflues» (ce qui signifierait qu'elles servent simplement à marquer l'appartenance du locuteur à la communauté linguistique des Français non méridionaux) ou bien s'il peut leur être attribué une fonction autre que la fonction distinctive. L'auteur émet l'hypothèse selon laquelle ces oppositions, qui ne se réalisent pleinement que dans la syllabe dite accentuée, opposent un système phonologique à quatre degrés d'aperture (opérant en syllabe accentuée) à un système à trois échelons (syllabe non accentuée, malgré l'existence de flottements non phonologiques et phonétiquement limités dans ces syllabes). Ainsi, étant donné surtout la faiblesse de l'accent traditionnel français, ces oppositions — et le système vocalique particulier qu'elles contribuent à constituer — marquent la place de «l'accent» et possèdent un rôle de démarcateurs de syntagme. Cet état de choses peut présenter un certain intérêt du point de vue de la phonologie générative-même.